

Over de Bouwaflaat voor de kerk van Etten in 1515

door

DR P. C. BOEREN

In zijn bekende „Archivalia in Italië” geeft Mgr Gisb. Brom onder no. 243 de volgende analyse: „1515 december 1. - Leo X verleent op aanbeveling van haren tegenwoordigen rector Johannes Ingenwinckel, pauselijk schrijver, voor de parochiekerk van O. L. Vrouw te Etten (bisdom Luik) eenige aflaten”¹.

Dit is een voorbeeld van een onvolledige, om niet te zeggen slechte, analyse, waardoor de lezer weinig wijzer wordt omtrent de inhoud der acte. Verschaft men zich, zoals ik deed, bij het Vaticaanse Archief een fotocopie van de bedoelde pauselijke acte of bulle, dan is men verbaasd over het vele, dat de bulle meer bevat dan de analyse van Brom doet vermoeden. Hier volge eerst een korte inhoudsopgave van de bulle, de tekst achter dit artikel als bijlage.

De bulle is uitgevaardigd te Florence de 1e december 1515 door paus Leo X op verzoek van magister Joannes Ingenwinkel, notarius, schrijver, huisgenoot en tafelgenoot van de paus. Zij is gegeven ten gunste van de parochiekerk van O. L. Vrouw te Etten, welke geïncorporeerd heet aan de preposituur van het kapittel van Sint Severinus te Keulen voor zolang deze preposituur wordt bekleed door de supplicand, magister Joannes Ingenwinkel (die deze preposituur in feite heeft behouden tot zijn dood in 1535).

Het heet verder, dat de supplicand Ingenwinkel, proost van Sint Severinus te Keulen en tevens pastoor van Etten, vervuld is van een bijzondere toewijding voor het voortreffelijke en opmerkelijke bouwwerk, dat in de kerk van Etten is aangevangen, maar nog niet voltooid is, en dat voor de voltooiing van dit bouwwerk alsmede voor de algehele vernieuwing van de boeken, kelken, kazuifels en alle andere liturgische sieraden derzelfde parochiekerk de daadwerkelijke steun van alle gelovigen nodig zal zijn.

Om nu tegemoet te komen aan de ijver van pastoor Ingenwinkel en aan de noden, geschapen door de verbouwing en de vernieuwing der kerk van Etten en van haar meubilair, schenkt de paus aan alle gelovigen, die op de gestelde tijden de parochiekerk van Etten zullen bezoeken en daar biechten en bij wijze van penitentie een stoffelijke bijdrage voor de kerkbouw zullen leveren, dezelfde aflaten die zij zouden verdienen, wanneer zij persoonlijk de statiekerken van Rome binnen en buiten de muren zouden bezoeken. In feite een buitengewone Jubelaflaat (ad instar Jubilei).

Voor dit doel verleent de paus aan de biechtvaders, die pastoor Ingenwinkel of zijn plaatsvervanger in de kerk van Etten zullen aanwijzen, de meest uitgebreide biechtfaculteiten in alle zaken, behalve natuurlijk de aan de paus voorbehouden gevallen. Er wordt aan het slot nog bepaald, dat deze aflaten en deze bijzondere biechtfaculteiten in Etten zullen gelden zolang pastoor Ingenwinkel in leven zal zijn of, mocht hij afstand doen van het pastorale beneficium van Etten, dan toch nog tot tien jaar na die afstand.

Richten wij eerst onze aandacht op de persoon van de supplicand, magister Joannes Ingenwinkel. Deze werd geboren in 1469 te Xanten aan de Rijn, vond tegen 1496 emplooi aan de pauselijke curie in Rome en bleef daaraan verbonden tot zijn dood in 1535. Hij doorliep snel alle rangen der pauselijke administratie, van protonotarius tot datarius. Hij werkte er eendrachtig samen met Willem van Enkevoort, de latere kardinaal, wiens superieur hij aanvankelijk was. Als datarius heeft hij een beslissende invloed uitgeoefend op paus Clemens VII (1523-1534).²

Joannes Ingenwinkel is een zo typische vertegenwoordiger van het slag der Romeinse curialisten, dat Aloys Schulte een speciale verhandeling aan hem heeft menen te moeten wijden in zijn bekend boek over de invloed der bankiers Fugger in Rome.³ Hij was een hartstochtelijk prebendenjager en handelaar in beneficiën en aflaten. Schulte becijfert het aantal van zijn beneficiën op niet minder dan 67 en dat cijfer benadert niet eens de werkelijkheid, omdat Schulte zijn onderzoek niet verder uitstreckte dan het jaar 1523.⁴ Wie mocht menen, dat deze ontzaggelijke opeenhoping van geestelijke beneficiën in één hand (cumul), Ingenwin-

kel zou hebben geprikkeld tot het ontvangen van de priesterwijding, vergist zich. In 1511 was Ingenwinkel nog slechts diaken en in dat jaar ontving hij van de paus wederom verlof, de priesterwijding zeven jaar uit te stellen.

Toch valt er van Joannes Ingenwinkel ook wel iets goeds te vertellen. Vooreerst bedacht hij zijn eigen verwanten goed met beneficies. Vervolgens steunde hij de Keulse Dominicanen in hun strijd tegen de reformator Reuchlin. En tenslotte ontplooidde hij, zoals vele Renaissance-prelaten, een grote bouwactiviteit, waarvan een aantal van de door hem bezeten kerken de vruchten hebben mogen plukken.

Joannes Ingenwinkel zorgde, dat de St. Maartenskerk te Emmerik, waarvan hij deken was, in 1513 een nieuwe toren kreeg. In 1521 liet hij de afgebrande kerk van Sonsbeek, waarvan hij pastoor was, nieuw opbouwen. Hij liet grote verbouwingen verrichten aan de Utrechtse St. Jan, waarvan hij proost was, en gaf een nieuwe toren aan Sint Severinus te Keulen, waarvan hij eveneens proost was. Als proost van het kapittel van Xanten liet hij in 1528-1529 in zijn vaderstad een nieuw kapittelhuis bouwen. En nu zullen wij hem ten overvloede leren kennen als bouwer of verbouwer van de parochiekerk van Etten.

De pauselijke bulle van 1515 zegt dus geen woord te veel, als zij aan Ingenwinkel een bijzondere ijver voor kerkbouw toeschrijft. Aan de verdienste van 's mans bouwlust wordt enige, maar niet veel afbreuk gedaan door de omstandigheid, dat hij zijn bouwprojecten niet geheel uit eigen middelen financierde, maar grotendeels uit de opbrengst van aflaten, die hij als pauselijk tafelgenoot gemakkelijk kon verkrijgen. Alleen het kapittelhuis te Xanten heeft hij geheel uit eigen beurs bekostigd. Dat hij aan dat kapittelhuis een bibliotheek verbond, bewijst, dat hij ook oog had voor andere dan materiële waarden.⁵

Wanneer men nu de aflaatbulle voor de kerk van Etten legt naast die, welke Ingenwinkel voor zijn andere bouwkerken loskreeg, dan wordt men getroffen door twee bijzonderheden. In de eerste plaats kreeg geen der andere kerken zo uitgebreide aflaten en biechtfaculteiten als de kerk van Etten. En ten tweede staat alleen in de bulle voor Etten het zinnetje, dat Ingenwinkel's ijver voor de bouw de paus persoonlijk bekend is, daar immers Ingenwinkel zijn bestendige tafelgenoot is. Hieruit blijkt een zeer

speciale belangstelling van Ingenwinkel en van de paus voor de bouw der kerk van Etten.

Naar de reden van die speciale belangstelling kan ik slechts gissen. Wellicht is zij te zoeken in het feit, dat Willem van Enkevoort begiftigd was met het Maria-altaar der kerk van Etten, het titel-altaar der kerk, dat zich bevond in het hoofdkoor.⁶ Joannes Ingenwinkel, de pastoor van Etten, en Willem van Enkevoort, de beneficiant van het hoofdaltaar der kerk van Etten, zullen gezamenlijk en eendrachtig bij de paus hebben ten beste gesproken voor de kerkbouw in Etten. Dit gezamenlijk optreden van de twee machtigste curialisten en pauselijke tafelgenoten zou voldoende verklaren, waarom paus Leo X aan de kerk van Etten zulke uitzonderlijke gunsten verleende.

Dat Joannes Ingenwinkel pastoor van Etten is geweest, was sedert de publicatie van Brom bekend,⁷ maar men wist tot heden niet, hoe lang en in welke rechtsvorm. Ook hierover worden wij ingelicht door de bulle van 1515, waarbij dan te voegen zijn de gegevens van Schulte, die ten onzent nog geen aandacht hebben getrokken, en enkele inlichtingen uit het archief der abdij Thorn.

Op 26 november 1512 werd Joannes Ingenwinkel door paus Leo X, die ditmaal krachtens zijn recht van reservatie het patronaatsrecht van Thorn voorbijging, begiftigd met het pastoraat van Etten.⁸ De provisiebulle zegt uitdrukkelijk, dat hij dit pastoraat ontving in zijn hoedanigheid van proost van het kapittel van St. Severinus te Keulen en dat het pastoraat van Etten werd geïncorporeerd aan de proosdij of preposituur van St. Severinus voor de duur van Ingenwinkel's leven.

De tijdelijke unie der kerk van Etten met een Keulse kerk is een feit, dat tot nu onbekend was, maar het is op zichzelf niet heel belangrijk. Incorporatie, unie, commende en dergelijke waren veel toegepaste kunstgrepen om te ontkomen aan de wet op de cumul, aan het verbod om meer dan vier beneficiés in één hand te verenigen. Joannes Ingenwinkel bezat op deze wijze meer pastoraten. Als proost van St. Jan te Utrecht was hij sedert 1510 pastoor van Prinsenhage, als proost van St. Victor van Xanten was hij sedert 1519 pastoor van Baarle. Natuurlijk oefende de Romeinse curialist deze pastoraten niet persoonlijk uit. In Etten liet hij

de zielzorg waarnemen door zijn vicecureit Judocus Ghelcom van Heusden.

Van meer belang is de dubbelhartige houding van Joannes Ingenwinkel jegens de abdij Thorn: enerzijds bestrijding van haar tiendrecht, anderzijds bevordering van de incorporatie van Etten aan Thorn en tenslotte toch weer vertraging van die incorporatie, in verstandhouding met schout en schepenen van Etten. Hierover worden wij omstandig ingelicht door een „Information” over de pastorale tiend van Etten, die werd opgesteld vanwege Thorn in het begin der 17e eeuw en nog wordt bewaard in het archief der abdij Thorn.⁹

Vanouds had Thorn in Etten, aldus de steller van de Information, de gehele tiend geïnd, zulks in afwijking van het gemene recht, dat aan de pastoor een derde liet, de zogenaamde congrue portie. Joannes Ingenwinkel was de eerste pastoor van Etten, die aanspraak maakte op het genot van een derde der grote tiend; daarnaast herhaalde hij de aanspraken van zijn voorganger Gaspar van Dijck op een derde van de novale tiend en van de tiend op het raapzaad. Ik zie hierin niet zozeer een uiting van schraapzucht alswel een poging om de verbouwing der parochiekerk een betere financiële basis te geven.

Om een einde te maken aan het kostbare proces, in Rome aanhangig gemaakt, kwamen partijen 18 maart 1518 tot een onderling accord: Ingenwinkel kende aan Thorn de gehele novale tiend en de raapzaadtien toe en verklaarde zich bereid, afstand te doen van zijn pastoraat en in Rome te bewerken, dat de kerk van Etten zou worden geïncorporeerd aan de abdij Thorn, die van haar kant toezegde, aan Ingenwinkel als compensatie een lijfrente van 300 gouden Rijnguldens te zullen uitkeren. Over de pastorale tiend (het pastoorsdeel der grote tiend) werd in het accord niet gerept.

Rome is met voortvarende snelheid op deze suggesties ingegaan. Reeds bij bulle van 21 mei 1518 werd de kerk van Etten geïncorporeerd aan de abdij of het kapittel van Thorn; naar het heet, mede op verzoek van Willem van Enkevoort, aartsdiaken van Kempenland.¹⁰ In een andere bulle van dezelfde dag kende de paus aan Ingenwinkel een lijfrente van 300 gouden Rijnguldens toe uit de tafelgoederen van Thorn.¹¹ De uitvoering van een en ander zou echter nog geruime tijd op zich laten

wachten en de twisten zouden zelfs feller oplaaien dan ooit tevoren.

Joannes Ingenwinkel ging in Rome weer procederen over de novale tiend en kreeg in 1525 een voor hem gunstige uitspraak.¹² Volgens de Ettenaren gold deze uitspraak zowel de tiend van Etten als die van Prinsenhage; volgens Thorn gold zij alleen die van Prinsenhage. Hiermede was de deur voor de twisten opnieuw open gezet. Bovendien maakten de autoriteiten geen haast met het goedkeuren der incorporatie aan Thorn.

De bisschop van Luik gaf aan de incorporatie de door de paus vereiste goedkeuring pas in 1529 en eerst 14 febr. 1536 kwam het placet der Brusselse regering af. Rome van zijn kant heeft niet vóór 1549 aan Thorn kwijting verleend van de kosten der incorporatie.¹³

De steller der „Information” zegt, dat Thorn niet vóór 1536 het placet van Brussel heeft kunnen vragen, omdat Joannes Ingenwinkel het pastoraat van Etten voor levenslang had verkregen en wíjl Thorn, zolang hij leefde, geen kans had gezien, de incorporatie door te voeren. Hiermede geeft hij toe, dat Joannes Ingenwinkel pastoor van Etten is gebleven tot zijn dood in 1535 en zijn deel van de tiend heeft genoten.

Maar na Ingenwinkel's dood was Thorn nog niet, waar het zijn wilde. Schout en schepenen begonnen reeds de tiend te innen ten bate van de opvolger en weigerden, de incorporatie aan Thorn te erkennen. Eerst nadat Brussel in 1536 het recht van Thorn had erkend, luidde het verzet der Ettenaars en eindelijk kon 16 jan. 1538 een contractueel vergelijk worden gesloten. De gemeente Etten kende voor zes jaar de gehele grote tiend aan Thorn toe en aanvaardde voor de eerste maal een deservitor-pastoor van Thorn. Thorn van zijn kant beloofde, tweederden van het onderhoud der Ettense kerk voor zijn rekening te nemen.

Zo werd dan in 1538 de in 1518 overeengekomen incorporatie van Etten aan Thorn geëffectueerd. In het begin der 17e eeuw, toen de reparatie der in 1584 verwoeste kerk aan de orde was, ontkende Thorn de geldigheid van het contract van 1538, o.a. wíjl daarin sprake is van de pastoorstiend („decimae pastorales”).

De ijver van Joannes Ingenwinkel voor de financiering van de verbouwing der kerk van Etten kan niet hoog genoeg worden aangeslagen. Door zich tot zijn dood te handhaven in het bezit van het pastoraat van

Etten en zolang de incorporatie aan Thorn uit te stellen, bereikte hij voor de kerk van Etten een dubbel voordeel: de bouwaflaat van 1515 bleef tot 1535 gelden en al die tijd ook genoot de kerk de opbrengst der tiend.

Maar de belangrijkste vraag, die rijst bij het lezen van de aflaatbulle van 1515 voor Etten, is de vraag naar de aard van de kerkbouw, waarvoor de aflaat werd gegeven. De bewoordingen der bulle, de uitzonderlijkheid der verleende gunsten en de lange geldigheidsduur suggereren genoegzaam de importantie van het bouwwerk, dat ondernomen heet, maar nog niet voltooid.

Onwillekeurig denkt men hier aan de grote verbouwing, waardoor de Maria-kerk van Etten het voorkomen kreeg van een driebeukige hallenkerk, zo ruim als geen tweede dorp van de Baronie heeft bezeten. Van deze hallenkerk resteert heden ten dage slechts een gedeelte van de middenbeuk (nu kerk der Ned. Hervormde Gemeente), alsmede de toren (nu gemeentetoren). Omtrent haar vroeger voorkomen zijn wij vrij goed ingelicht door de studies van Jan Kalf, waarnaar hier kan worden verwezen.¹⁴

Jan Kalf dateerde de bouw van de Ettense hallenkerk tussen 1440 en 1495, met voorkeur tegen 1495.¹⁵ Zijn datering kan onmogelijk worden gehandhaafd in het licht van de nieuwe gegevens, die in deze bladzijden zullen worden aangevoerd. Vooreerst is daar de reeds genoemde aflaatbulle, waaruit zonneklaar blijkt, dat de bouw der kerk in 1515 nog niet was voltooid. Verder is te wijzen op een aantal legaten ten behoeve van de nieuwbouw (*nova structura*) der Ettense kerk, die voorkomen in Ettense testamenten van 1506-1522 en aan de bulle van 1515 het nodige relief verlenen.

Trouwens, het enige bewijsstuk, dat Kalf voor zijn datering heeft weten aan te voeren, blijkt bij nadere beschouwing voor dit doel van generlei waarde te zijn. Het is een visitatielijst der parochies van Thorn in het Land van Breda, welke document, in navolging van de uitgever Habets,¹⁶ door hem werd gesteld rond 1495 of tegen 1500. Deze lijst nu vermeldt in de kerk van Etten vijf altaren. Zoveel altaren kan de oude kerk van Etten niet hebben gehad, redeneerde Kalf; derhalve moet de nieuwe hallenkerk ouder zijn dan de visitatielijst, d.w.z. gebouwd zijn vóór ca 1495.

Kalf's beroep op de altaren is op zichzelf al hachelijk en blijkt uiteindelijk, het tegendeel te bewijzen van wat hij wil. Had Kalf kennis gehad van de aartsdiakenale pouillé's van Kempenland, die in 1919-1921 zouden worden uitgegeven door Juten onder de titel *Consilium de Beke*,¹⁷ hij zou met meer voorzichtigheid te werk zijn gegaan.

Uit die pouillé's blijkt, dat de oude kerk van Etten in het midden van de 15e eeuw minstens vier altaren had (H. Maria, St. Salvator, St. Joris, H. Geest). Dat zijn meer altaren dan Kalf aannam. Volgens Kalf's eigen reconstructietekening bevatte de oude kerk reeds twee zijkoortjes en twee (zij het smalle) zijbeuken. Kalf had daarom de mogelijkheid van een groter aantal altaren niet mogen uitsluiten.

Als vijfde altaar noemt de visitatielijst van Habets een altaar met een nevenpatrocinium van St. Catharina en een last van vijf Missen, die daaraan pas verbonden werden na 1506, tengevolge van een unie met het in 1506 nieuw gestichte altaar van St. Catharina-en-Barbara.¹⁸ In stede van rond 1495 te dateren, zoals Habets en Kalf wilden, blijkt de visitatielijst te zijn opgemaakt na 1506. En zelfs nog een heel poosje later, gelijk direct zal blijken.

Legt men de gegevens van de visitatielijst naast die van de overeenkomstige rubrieken in aartsdiakenale pouillé's (*Consilium de Beke*), dan zal men bemerken, dat zij beantwoorden aan de toestand, waarin de betrokken parochies omtrent 1520 verkeerden. De visitatielijst kan in haar geheel niet vóór 1520 zijn opgesteld.¹⁹

Wil men de visitatielijst in dit verband blijven hanteren, dan kan zij hoogstens bewijzen, dat de nieuwe kerk van Etten werd gebouwd vóór ca 1520, hetgeen juist in overeenstemming is met de aflaatbulle van 1515 en andere teksten.

Tussen de datering van Kalf en de mededelingen der nieuwe teksten is zelfs geen compromis mogelijk. Het lijkt mij trouwens, dat het onderzoek van Kalf nog om een andere reden dient te worden overgedaan.

Het kenmerkende van een hallenkerk is, dat de drie beuken even hoog zijn en dat de middelste beuk geen rechtstreeks daglicht ontvangt. Kan men uit enkele oude tekeningen en plattegronden (bewaard in het fonds Thorn in het Rijksarchief te Maastricht) met voldoende zekerheid

aflezen, dat de kerk van Etten deze twee wezenlijke kenmerken heeft gehad?

Wat de twijfel aan de juistheid van Kalf's kunsthistorische determinatie nog kan versterken, is het feit, dat het type van de hallenkerk in de Kempen onbekend is. Volgens Vermeulen zou de verbreiding van de hallenkerk hebben halt gehouden bij de linie Den Bosch-Weert-Sittard.²⁰ Wil men ten Westen van die lijn een hallenkerk aantonen, dan moet men solide argumenten kunnen aanbrengen.

Van de andere kant, aanvaardt men - hetgeen wij voorlopig met Kalf blijven doen -, dat de kerk van Etten werd gebouwd in de vorm van een hallenkerk, dan is men een verklaring van dit uitzonderlijke feit schuldig. Ik voor mij acht het mogelijk, dat de persoon van Joannes Ingenwinkel voor het bouwplan aansprakelijk te stellen is.

Nu is het wel waar, dat geen der andere bouwwerken van Ingenwinkel het type van de hallenkerk heeft, en dat Ingenwinkel in Rome aan heel andere stijlen gewend was. Maar evenzeer is waar, dat juist in deze tijd Ingenwinkel's vaderstad Xanten een vergaarpplaats was van bouwmeesters, in verband met de tweede bouw van de Dom, en dat Ingenwinkel zelf aan verschillende Nederrijnse bouwmeesters opdrachten heeft verleend.

In Sint Severinus te Keulen, waar Ingenwinkel terstond na zijn aanvaarding van de preposituur in 1506 een speciaal bouwfonds had ingesteld,²¹ werd de herbouw geleid door kanunnik Johan van den Stal uit Nijmegen.²² De bouw van het kapittelhuis te Xanten, met bibliotheek en kapel van de H. Geest in 1528-1529, werd door Joannes Ingenwinkel, die deze geheel uit eigen middelen financierde, opgedragen aan Meester Gerwinus van Wesel.²³ Het is niet ondenkbaar, dat Ingenwinkel deze Gerwinus van Wesel of een andere Nederrijnse bouwmeester, die voor zijn rekening werkte, om advies heeft gevraagd voor de bouw van de kerk van Etten en dat langs deze weg de kerk van Etten het voorkomen van een hallenkerk heeft gekregen.

Enige invloed van de Nederrijn en het vaderland van de Moderne Devotie mag in Etten niet vooraf voor onmogelijk worden verklaard. Ingenwinkel's plaatsvervanger in Etten, de vicecureit Judocus Ghelcom uit Heusden, was een priester van het Utrechtse diocees. En tegen 1550

vindt men in Etten als rector van de plaatselijke school (een school reeds met Latijnse bovenbouw) een zekere magister Adrianus Cornelii, eveneens een priester uit het Utrechtse bisdom.²⁴

Daarentegen wijst alles, wat tussen 1500 en 1648 bekend is over de stoffering der kerk, naar invloed van de Antwerpse kunstmetropool.

Laten wij nu eindelijk overgaan tot het feitelijke verloop van de kerkbouw en geven wij daarvoor het woord uitsluitend aan de documenten.

Het Kempenlands pouillé geeft, voor de situatie der altaren in Etten, een caesuur omtrent 1500. Van twee altaren (St. Joris en H. Geest) houden de gegevens op vóór 1500. Van vier andere (H. Kruis, Kerstaltaar, St. Catharina en Barbara, St. Jacob) vangen de gegevens pas aan tussen 1500 en 1520. Een dergelijke omwenteling in de situatie der altaren wijst doorgaans op een verbouwing of nieuwbouw. In dit geval moet het een verbouwing zijn uit het begin der 16e eeuw.

In de verschillende redacties van het testament van Cornelia de Valkenberghe, weduwe van Hendrik van Etten de Jonge, schout van Etten, is sprake van een legaat voor de bouw of de nieuwbouw der parochiekerk. In een voor-redactie wordt 40 gulden gelegateerd ten behoeve van de nieuwbouw der kerk (ad opus et in subsidium nove structure dicte ecclesie). In het definitieve testament van 19 febr. 1506 verhoogt Cornelia dit legaat tot 100 gulden, ten behoeve van de kerkbouw (legat ecclesie ad opus structure).²⁵ En zulke legaten zijn er meer te vinden. Het jongste is dat van 27 mei 1522, groot 25 Rijns guldens, door Joannes Cornelii Pistoris en Margaretha filia Mathie Petri Claeussen, echtelieden, bestemd voor „den sacramentshuysse tot Etten ende totter structuren”.²⁶

Wat de omschrijving der altaren in de pouillé's al deed vermoeden, wordt door de testamenten met zoveel woorden bevestigd: het eerste kwart der 16e eeuw was de tijd van de bouw of herbouw der kerk van Etten. De mededeling der aflaatbulle van 1515 wordt op schitterende wijze door andere bronnen bevestigd. Wij komen zelfs enkele details te weten uit het verloop van de verbouwing.

Aan het bestuur van het Sacramentshuisje (ad opus fabricae domus venerabilis Sacramenti) werd 7 april 1504 vijftig gulden gelegateerd, onder voorwaarde dat een nieuw huisje zou worden opgericht; in geval

dit niet geschiedde (als men daer niet aen en timmert), zou het legaat aan de erven ten goede komen.²⁷ Het nieuwe Sacramentshuis is er na enige tijd inderdaad gekomen. Het is bij de brand van 1584 verloren gegaan, maar volgens latere getuigenverklaringen had het gestaan in het noorderzijkoor.²⁸

Het testament van 7 april 1504 laat alzo de gevolgtrekking toe, dat het noorderzijkoor begin 1504 sinds kort gereed was gekomen, maar dat het nog moest worden gestoffeerd. A fortiori was toen ook het middenkoor of hoogkoor reeds gereed gekomen. Dat het zuiderzijkoor toen al gereed was, blijkt niet met zekerheid, daar het daar geplaatste St. Salvators-altaar pas voor de eerste maal vermeld wordt in de visitatielijst van Habets, die van na 1506 dateert. Hetzelfde geldt voor het H. Kruisaltaar, dat midden in de kerk vóór het koorhek stond: ook hiervan geeft Habets' visitatielijst de oudste vermelding. Men mag echter wel aannemen, dat de verlenging van het middenschip (met de plaatsing van een H. Kruisaltaar) en de aanbouw van de drie koren tot eenzelfde bouwphase hebben behoord en alle tegen of rond 1504 zijn gereed gekomen.

Naar dezelfde conclusie leidt wederom het reeds aangehaalde testament van Cornelia de Valkenberghe, d.d. 19 febr. 1506. Bij datzelfde testament wordt nog een St. Catharina-en-Barbara-altaar gefundeerd ter vervanging van het vroegere St. Jorisaaltaar.²⁹ Dit altaar stond onder het patronaat der schoutenfamilie Van Etten.³⁰ Na de ramp van 1584, waarna de lange zijbeuken en de meeste altaren niet meer werden hersteld, heeft dit altaar zijn bestaan voortgezet. Het zal derhalve gestaan hebben in een der drie koren. En zo hebben wij een aanwijzing te meer, dat de koren in 1504-1506 gereed waren, maar nog niet gestoffeerd.

Als nu de aflaatbulle van 1515 spreekt over een onvoltooid zijn van de nieuwbouw, dan kan dat slechts betrekking hebben op de toren en op de lange zijbeuken, die pas aan de kerk het karakter van een hallenkerk zouden verlenen. En het karakter van deze hallenkerk kan dan, zoals gezegd, zijn bepaald door de persoon van de Nederrijnse geestelijke Joannes Ingenwinkel, die destijds pastoor van Etten was. Ook omtrent deze tweede phase van de bouw zijn nog wel enkele gegevens te vinden.

Uit het pouillé van Kempenland blijkt, dat in 1519 door de aarts-

diaken verlof werd gegeven tot stichting en fundatie van een altaar van St. Jacob, dat reeds materieel opgemetseld heet, maar nog niet geconsecreerd (materialiter constructum . . . nondum tamen consecratum)³¹. Na de ramp van 1594 is dit altaar niet hersteld, hoewel de inkomsten voortbestonden.³² Het had derhalve gestaan in een der verwoeste panden, dus in de zijbeuken.

En zo hebben we een aanwijzing, dat de bouw der zijbeuken in 1519, voor wat het uitwendige betreft, juist was gereed gekomen. Maar geheel af was de bouw ook nu nog niet, want nog in 1522 werd, zoals wij boven zagen, een legaat gesteld voor de *structure* van de kerk. Gelukkig bleven dank zij de tactiek van pastoor Ingenwinkel, de aflaatgelden en de tienden tot 1535 in de bouwkas vloeien.

Toen de incorporatie aan Thorn in 1538 een feit was geworden, kwam de zorg voor de verdere afwerking en stoffering der kerk geheel op de schouders der Ettenaars te rusten. Het moet tot eer van de Ettenaars worden gezegd, dat zij zich hierbij van een vrijgeevige zijde hebben doen kennen. De jaren rond 1540 schijnen juist het hoogtepunt in de verfraaiing der kerk te zijn geweest.

Dekens van de gilde of broederschap van St. Antonius sloten 28 jan. 1540 een contract met Lenaert Janszoon, kerkschilder te Breda, betreffende de beschildering van de zijluiken der triptiek van het St. Antoniusaltaar. Het middenluik was reeds eerder beschilderd. Aan Lenaert werd opgedragen, de buitenzijden der zijluiken te versieren met opstaande beelden van St. Antonius, St. Cornelius, St. Anna en Sinte Ontcommer; de binnenzijden met afbeeldingen uit het leven van St. Antonius in twee „parcken” of stroken.³³

In 1541 werd in het Sacramentskoor een Sacramentsaltaar gemetseld in opdracht van het kerkbestuur, maar goeddeels bekostigd met gelden, verzameld door het Sacramentsgilde.³⁴ Ook dit altaar werd versierd met een schilderstuk en wel van de hand van een Augustijn Jordaens, die tot het voorgeslacht van de grote Jordaens schijnt te behoren.³⁵

In 1596 werd door Steven van Wijck, gemachtigde van Thorn, een schilderij geplaatst op het Maria-altaar in het hoogkoor. Het is dit schilderij, dat in 1630 werd gerestaureerd door Mr Jan Cornelis de Moor uit Antwerpen.³⁶ Wat het voorstelde, is helaas niet bekend.

Na de brand van 1584, aangesticht door soldaten van het Staatse garnizoen van Bergen op Zoom, werden voorlopig alleen het middenschip en het middenkoor hersteld, omstreeks 1610 ook de zijkoren, maar de zijbeuken heeft men in puin laten liggen. De bijzonderheden van deze gedeeltelijke wederopbouw vallen buiten het kader van dit opstel. Er zij slechts een enkel detail aangehaald om het gevaar van datering op stijl-critische gronden te illustreren.

De prachtige monstrans, die nog steeds wordt gebruikt in de St. Lambertuskerk van Etten, wordt door Jan Kalf op stijl-critische gronden gedermineerd en gedateerd als Antwerps werk van omstreeks 1580,³⁷ maar in werkelijkheid is zij blijkens de kerkrekeningen in 1632 bij de goudsmid Mr Hans Cornet gekocht voor de som van 116 Rijns gulden en 9 stuivers.³⁸

BIJLAGE

AFLAATBULLE VOOR DE KERK VAN ETTEN, 1 DEC. 1515.

(EXTRACT)

Leo etc. Universis christifidelibus presentes litteras inspecturis salutem etc. Pastoris eterni qui ut humanum genus redimeret in ara crucis immolari non abnuit vices licet immeriti gerentes in terris, velud supra reliqua cordis nostri vota potissimum optamus ut cunctos fideles quos ipse preciosissimi sanguinis sui aspersione deo patri reconciliare curavit quorumque regimen et gubernationem nobis commisit ad salubria pietatis opera quibus de terrenis immarcessibiles thesauros recondere et celestibus patrie cives effici possint in reparandis videlicet et restaurandis ad divini nominis exaltationem ecclesiis presertim que in suis structuris et edificiis reparatione indigere noscuntur, frequenter invitemus.

Cum itaque sicut accepimus parrochialis ecclesia beate Marie virginis in Etten Leodiensis diocesis que prepositure ecclesie Sancti Severini Coloniensis quam dilectus filius magister Johannes Ingenwinkel ipsius ecclesie Sancti Severini prepositus notarius scriptor et familiaris noster obtinet quamdiu illam obtinuerit apostolica auctoritate unita annexa et incorporata existit, in suis structuris et edificiis magna reparatione indigeat ac in ea egregium et notabile opus inceptum existat et ad ipsius parrochialis ecclesie reparationem et operis huiusmodi perfectionem necnon librorum calicum casularum et aliorum ornamentorum ad divinum cultum in ea necessariorum fulcimentum christifidelium suffragia fore noscantur plurimum oportuna.

Nos cupientes ut opus predictum ad optatum complementum facilius perducat et dicta parochialis ecclesia ad quam sicut enim accepimus prefatus Johannes qui enim cubicularius et continuus commensalis noster existit, singularem gerit devotionis affectum in huiusmodi structuris et edificiis debita reparatione ac ornamentis ecclesie decenter fulciatur et a christifidelibus congruis frequentetur honoribus ipsiusque christifidelibus eo libentius devotionis causa ad eandem parochialem ecclesiam confluant et inibi pro premissis manus promptius adiutrices porrigant quo ex hoc ibidem dono celestis gratie uberius conspexerint se refectos,

de omnipotentis dei misericordia ac beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi omnibus et singulis utriusque sexus christifidelibus vere penitentibus et confessis qui parochialem ecclesiam predictam singulis quadragesimalibus et aliis cuiuslibet anni diebus et temporibus quibus ecclesie urbis Rome et extra muros eius propter stationum et alias indulgentiis consequendas a christifidelibus visitari solent necnon singulis eiusdem beate Marie et dedicationis ipsius parochialis ecclesie festivitibus a primis vespers usque ad occasum solis festivitatum earundem inclusive devote visitaverint et ad complementum reparationem et fulcimentum predicta manus adiutrices porrexerint, quotiens id fecerint, ut omnes et singulas ac easdem prorsus indulgentias et peccatorum remissiones consequantur quas consequerentur si singulis diebus eisdem singulas dicte urbis et extra eam ecclesias predictas personaliter visitarent, auctoritate apostolica tenore presentium indulgemus;

et ut christifideles ipsi ad dictam parochialem ecclesiam pro huiusmodi indulgentiis consequendis accedentes illas facilius deo propitio consequi possint, prefato Johanni seu eius in eadem parochiali ecclesia vicario pro tempore existenti, ut unum duos tres quatuor aut plures confessores idoneos presbiteros seculares seu quorumvis etiam mendicantium ordinum regulares in dicta ecclesia in confessores deputare ac eisdem deputatis necnon Johanni et vicario prefatis et diebus et temporibus ac festivitibus predictis in eadem parochiali ecclesia omnium et singulorum christifidelium undecumque pro huiusmodi indulgentiis consequendis ad illam confluentium confessiones audire et illis diligenter auditis ipsos et eorum singulos ab omnibus et singulis excommunicationis aliisque sententiis censuris et penis ecclesiasticis a jure vel ab homine quavis occasione vel causa latis necnon sacrilegiis incestibus adulteriis penitentiarum iniunctarum et divinorum officiorum omissionibus aliisque eorum peccatis criminibus excessibus et delictis quantumcumque gravibus et enormibus (in singulis etiam sedi apostolice reservatis casibus contentis in bulla singulis annis in die Cene domini legi consueta dumtaxat exceptis) absolvere et eis pro commissis penitentiam salutarem iniungere ac juramenta ex quibus alteri preiudicium non generatur relaxare necnon votis quecumque ultramarina (visitationis liminum eorundem apostolorum Petri et Pauli ac sancti Jacobi in Compostella necnon castitatis et religionis votis dumtaxat exceptis) in subsidium complementi et reparationis predictorum commutare possint, ordinarii et archidiaconi loci ac cuiusvis alterius

licentia desuper minime requisita, plenam et liberam auctoritate et tenore predictis facultatem concedimus,

districtius inhibentes ordinario et archidiacono prefatis necnon quibusvis abbatibus et conventibus ac prepositis decanis capitulis et canonicis tam cathedralium quam collegiatarum necnon aliarum parochialium ecclesiarum rectoribus ceterisque personis tam ecclesiasticis quam secularibus cuiuscumque status gradus ordinis vel conditionis aut pertinentie existentibus et quacumque dignitate fungentibus, in virtute sancte obedientie et sub excommunicationis late sententie pena (a qua non nisi a nobis vel sacerdotibus nostris Romanis penitentialibus canonice intrantibus preterquam in mortali constituti et satisfactione previa absolvi possint),

ne Johannem et eius vicarium ac confessores per eos deputandos et christifideles predictos in premissis aut circa ea quovismodo impedire seu in illis se intromittere quoquomodo presumant, presentibus quas sub quibusvis suspensionibus similium indulgentiarum et facultatum etiam in favorem fabricę principis apostolorum de urbe aut alias quomodolibet per nos et sedem predictam nunc et pro tempore factis minime comprehensas sed semper ab illis exceptas existere decernimus quamdiu dictus Johannes vitam duxerit in humanis, si dimiserit ad decennium, valituris.

Datum Florentie anno incarnationis dominice millesimo quingentesimo quintodecimo kalendis decembris pontificatus nostri anno tertio.

Coll. Ph. de Roma

gratis pro socio

F. Bernadut.

De originele bulle is niet bewaard gebleven. Wij geven de tekst naar de minuut in de Archieven van het Vaticaan, in Reg. Vat., vol. 1206, fol. 438v-440r.

AANTEKENINGEN

- ¹ G. Brom, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, I ('s Gravenhage 1908), no. 243.
- ² M. Vaes, *Les curialistes belges à Rome aux XVIe et XVIIe siècles*, in: *Mélanges Charles Moeller* (Louvain-Paris 1914), p. 100-121, speciaal p. 102.
- ³ Aloys Schulte, *Die Fugger in Rom 1495-1523* (2 Bde. Leipzig 1904). Over Johannes Ingenwinkel handelt Exkurs I, in Band I, Ss. 289-306.
- ⁴ Zo zwijgt Schulte bijvoorbeeld over het coadjutorschap aan Oudmunster te Utrecht, dat Ingenwinkel in 1526 verwierf (Brom, o.c., no. 256), en over het kanonikaat aan Sint Servaas te Maastricht, verworven in 1534 (Brom, o.c., no. 280). Zelfs voor de periode vóór 1523 is Schulte's opsomming nog onvolledig. Men vindt bijvoorbeeld geen melding van de pastoraten van Prinsenhage en van Baarle, die Ingenwinkel van Thorn ontving.
- ⁵ Over de bibliotheek: Stephan Beissel, *Die Bauführung des Mittelalters; Studien über die Kirche des h. Viktor zu Xanten*, in: *Ergänzungsheft 23-24 zu den Stimmen aus Maria-Laach* (1883), Ss. 223-224. Over de bouw van het Xantense kapittelhuis in het algemeen: *Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, herausgegeben von Paul Clemen, I, 3 (Düsseldorf 1892), S. 143. De overige gegevens over Ingenwinkel's bouwactiviteit in het aangehaalde werk van Schulte.
- ⁶ Het feit blijkt uit de bulle van 23 nov. 1536 (Brom, o.c., no. 294), waarbij Reynerus

- Joannis van der Aa wordt begiftigd met het Maria-altaar in Etten, dat is komen te vaceren door de dood van Willem van Enkevoort, de kardinaal.
- ⁷ Met name aan wijlen pastoor G. C. A. Juten, blijkens Taxandria, 9 (1902) 308, en elders. Juten kende echter van Joannes Ingenwinkel niet meer dan de naam. Schulte's boek is hem blijkbaar nooit in handen gekomen.
 - ⁸ Bulle van 26 nov. 1512, waarvan analyse bij Schulte, o.c., I, S. 297.
 - ⁹ A. d'Hoop, Inventaire général des archives ecclésiastiques de Brabant, V, no. 19228 (lias, betreffende de kerk van Etten). Bedoelde lias, vroeger in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, is enkele jaren geleden overgedragen aan het Rijksarchief in kwestie. Het bedoelde stuk daarin is getiteld: „Information pour prouver que le curé n'a jamais eu la tierce de la grosse dime”.
 - ¹⁰ Bulle van 21 mei 1518 bij G. Bom, Archivalia in Italië, no. 1926, en Jos. Habets, De archieven van het Kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn, I (Den Haag 1892), no. 515.
 - ¹¹ Bulle van 21 mei 1518, waarvan analyse bij Schulte, o.c., I, S. 301. Van deze bulle en de vorige (zie noot 10) ook afschriften in de lias, vermeld in noot 9.
 - ¹² Habets, o.c., I, no. 524. Dat partijen een verschillende uitleg aan dit vonnis gaven, blijkt weder uit de „Information” van Thorn. In het vonnis heet Joannes Ingenwinkel slechts proost van St. Victor van Xanten. Thorn voerde aan, dat Ingenwinkel wel Prinsenhage bezat als proost van Xanten, maar niet Etten (dit bezat hij immers als proost van St. Severinus).
 - ¹³ Habets, o.c., I, no. 528 (1529) en 584 (1549). Het placet van 1536 der Brusselse regering is slechts bekend uit de „Information”.
 - ¹⁴ Jan Kalf, De kerk van Etten (N.-B.), in: Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 2e serie, deel 3 (1910), blz. 61-70, 210-223. Dezelfde in: De voormalige Baronie van Breda (De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel I: De provincie Noord-Brabant. Eerste stuk. 's-Gravenhage 1912), blz. 217-233.
 - ¹⁵ Heel zeker schijnt Kalf zich van zijn datering niet te hebben gevoeld, want eenmaal (op blz. 66 der studie van 1910) is hem een datering omtrent 1500 (of het begin der 16e eeuw) bij verrassing uit de pen gevloeid. L. Merkelbach van Enkhuizen, De oudste geschiedenis der parochie en de lotgevallen der oude dorpskerk van Etten, in: Jaarboek De Ghulden Roos (Roosendaal), 6 (1946), blz. 157-167 achtte de datering van Kalf zelfs nog te laat, zonder evenwel enig nieuw argument aan te brengen.
 - ¹⁶ Uitgegeven in Habets, o.c., I, blz. 454-457, no. 487. De lijst vermeldt onder Baarle als beneficiant een Joannis Copis, die 1495 aartsdiaken van Kempenland werd, 12 nov. 1522 werd gekozen tot bisschop van Terracina, en overleed 15 aug. 1527. De lijst vermeldt Joannes reeds in zijn kwaliteit van aartsdiaken, hetgeen een waarschuwing had kunnen zijn.
 - ¹⁷ Uitgegeven door G. C. A. Juten, in: Taxandria, 1919-1921, onder de titel: Consilium de Beke.
 - ¹⁸ Rijksarchief Den Bosch, Etten N 1540a (ongefolieerd), testament van 19 febr. 1506: Cornelia de Valkenberghe fundeert het St. Catharina-en-Barbara-altaar, met 2 Missen. Het St. Joris-altaar, door dezelfde familie Van Etten gefundeerd, werd ermee geunieerd. Zo ontstonden het gecompliceerde patrocinium en de gecombineerde last van 5 Missen, die de visitatielijst van Habets reeds kent.
 - ¹⁹ Habets' visitatielijst vermeldt als pastoor van Princenhage en Baarle een Joannes Ingenwinkel, die deze pastoraten aanvaardde in 1519. Verder als pastoor van Gilze een Joannes de Beca, die dit pastoraat in 1519 verwierf. En als de koster van Etten een Joannes de Lubbeke, die in de pouillé's als zodanig voorkomt van 1519-1558. Dat de lijst Joannes Ingenwinkel niet noemt als pastoor van Etten, is normaal, daar Etten onder hem geïncorporeerd was aan St. Severinus van Keulen en buiten het toezicht van Thorn viel.
 - ²⁰ F. A. J. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, II (Den Haag 1928), blz. 34 e.v. Als enig voorbeeld van een hallenkerk bewesten die lijn geeft Vermeulen de kapittelkerk van Geertruidenberg, maar reeds vier jaar later blijkt

- hij zijn opinie over die kerk te hebben gewijzigd, blijkens: Kunst; maandblad voor oude en jonge kunst, 1932, blz. 349.
- 21 Zie de nieuwe statuten der proosdij, door Joannes Ingenwinkel 12 mei 1506 uitgevaardigd en afgedrukt in de Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, 71 (1901), S. 118.
 - 22 Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, 71 (1901), S. 112 (acte van 2 nov. 1523).
 - 23 Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, I, 3 (1892), S. 143. Joannes Ingenwinkel hier alleen genoemd als opdrachtgever van bibliotheek en kapel van de H. Geest. Volgens Schulte (o.c.), betaalde hij de gehele proosdij.
 - 24 „Magister Adrianus Cornelii, presbyter Trajectensis dyocesis” en „rector scholarum” van de parochie Etten, getuigt in testamenten van 10 juni 1551 (RA. Den Bosch, Etten N 1542, fol. 120v) en 9 juli 1554 (ibidem, fol. 202). Er waren destijds in het bisdom Utrecht minstens zes priesters van die naam, zodat zonder nadere bijzonderheden identificatie onmogelijk is.
 - 25 Rijksarchief Den Bosch, Etten N 1540a (ongefolieerd), testament van 19 febr. 1506, waarbij ook de voorgaande testamenten van dezelfde testatrix.
 - 26 Rijksarchief Den Bosch, Etten N 1540a (ongefolieerd), testament van 27 mei 1522.
 - 27 Rijksarchief Den Bosch, Etten N 1540a (ongefolieerd), testament van Adrianus Boyensone, 7 april 1504.
 - 28 Uitgegeven door Jos. Habets, in: Sassen's Tijdschrift voor Noord-Brabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde, 2 (1884/85), blz. 146-154 (getuigenverklaringen van 1664, aangaande de vroegere toestand der kerk van Etten).
 - 29 Zie het testament van 19 febr. 1506, aangehaald in noot 18.
 - 30 G. J. S., Het altaar der H. Barbara in de parochiekerk van Etten, in: Taxandria, 8 (1901) 85-89.
 - 31 Taxandria, 27 (1920) 122.
 - 32 Geunieerd met St. Salvator-altaar, het altaar der zondagse vroegmis.
 - 33 De tekst van het contract in Taxandria, 35 (1928) 217. Het feit, dat Etten een Sintre Ontcommer had, kan worden toegevoegd aan de documentatie over die merkwaardige heilige, verzameld door J. Gessler, in: De Vlaamsche Baardheilige Wilgefortis of Ontcommer (Antwerpen 1907).
 - 34 Gemeentearchief van Etten, no. 1583 (kerkrekening van 1541/44).
 - 35 De kerkrekening noemt hem Augustijn, zonder meer. Ongetwijfeld is dit de Augustijn Jordaens, die zijn opleiding in Antwerpen had genoten en nu in Breda werkte. Over de schildersfamilie Jordaens schreef G. C. A. Juten in Taxandria, 34 (1927) 57-58.
 - 36 Over de plaatsing van het schilderij in 1596: J. Kalf, De voormalige Baronie van Breda, blz. 214-216. De restauratie van 1630 blijkt uit Gemeentearchief van Etten, no. 1588 (kerkrekening van 1630-1633, met als bijlage de eigenhandig ondertekende kwitantie van de schilder De Moor, in dato 28 nov. 1630).
 - 37 J. Kalf, De voormalige Baronie van Breda, blz. 225.
 - 38 Gemeentearchief van Etten, no. 1588 (kerkrekening van 1630-1633). Dat niet met Kalf aan een reparatie mag worden gedacht, volgt uit drie overwegingen: 1) het hoge bedrag der uitgave; 2) het ontbreken van een post voor het brengen naar Antwerpen, terwijl de post voor het halen wel geboekt staat; 3) de goudsmid Hans Cornet heeft niet vóór 1600 in Antwerpen gewerkt, blijkens D. Schlugleit, Alphabetische lijst op de goud- en zilvermeden te Antwerpen vóór 1600, in: Bijdragen tot de geschiedenis, 27 (1936) 6-68.